
Grote kwesties

't Is dus weer zover. Nakend einde van het lopende beheerscontract van de tweede generatie Steunpunten voor Beleidsvoorbereidend Onderzoek en bijgevolg redelijk wat onzekerheid over wat de toekomst brengt in de wereld van de Vlaamse (beleids)onderzoekers.

Vijf jaar geleden heb ik in gelijkaardige omstandigheden uitvoerig afscheid genomen van jullie – de lezers – en het lijkt aangewezen om dat ook nu weer te doen. Ik weet het wel. Vorige keer bleek dat afscheid voorbarig en is de toenmalige 'Boekenplank' na korte tijd herrezen in de vorm van 'Grote Kwesties'. Iets minder frequent qua verschijningsritme en minder gericht op recent verschenen publicaties uit de vaktijdschriften. Maar in ruil daarvoor iets langere en meer doorwrochte stukjes. Meestal toch.

Of er in de toekomst iets als 'Nog Meer Grote Kwesties' inzit, hangt natuurlijk af van de beslissing van de beleidsvoerders over de toewijzing en de aanwending van Steunpuntmiddelen, evenals van de neiging van de uitgevers van dit blad om de inhoud ervan te behouden dan wel sterk te wijzigen. En uiteraard ook van leven en (vooral qua tewerkstellingssituatie en geestelijke vermogens) welzijn van ondergetekende. Trouwens, ook Bobby Ewing of Sherlock Holmes waren nooit een tweede wonderlijke herrijzenis gegund. Een verwittigd mens is er twee waard, pleegt men te zeggen. Zodoende.

Maar genoeg gezeurd. Afsluiten van een periode betekent ook dit keer dat ik jullie een summiere blik wil gunnen op wat zich gedurende de vorige vijf jaar gelezen, maar ongebruikt – tenminste in het raam van 'Grote Kwesties' – heeft opgestapeld. Enkele uitzonderingen te na gesproken, laat ik daarbij de 'eenlingen' of 'rariteiten' buiten beschouwing, maar selecteer ik binnen twee grote en brede rubrieken waarvan ik zeker ben dat ze de volgende

vijf jaar (en voorzeker nog langer) ook nog als Grote Kwesties – ja, zelfs als Erg Grote Kwesties – de maatschappelijke discussie zullen blijven kenmerken.

Onderwijs, onderwijs, onderwijs, ...

Hoewel een terugblik leert dat publicaties over onderwijs en opleiding gedurende de voorbije vijf jaar geregeld een plaats opeisten in Grote Kwesties, toch verblijft er op mijn boekenplank nog een aanzienlijk stapeltje boeken dat er nog altijd op wacht om aan de geïnteresseerde lezer te worden gesignaleerd. Verwonderlijk is dat niet, gezien de nadruk die men om erg uiteenlopende redenen in het publieke debat, zowel door beleidsmensen als door academici, ziet leggen op de nood aan 'onderwijs, meer onderwijs en nog meer onderwijs'. Maar verwacht men niet teveel van 'het' onderwijs?

In *Does Education Really Help? Skill, Work and Inequality* (Oxford University Press, 2006) doet Edward N. Wolff, prof economie aan New York University, een poging om deze vraag te beantwoorden voor het onderzoekdomein waarop hij als een autoriteit wordt beschouwd: inkomens- en vermogensverdeling en productiviteitsgroei. Het boek wacht nu al bijna zes jaar op behandeling. Mijn fout uiteraard. Maar dat het ondertussen ook niet door anderen is opgepikt, is wellicht een teken des tijds. Dat dergelijke publicaties van pakweg 250 bladzijden aan grondige en gedetailleerde empirische analyse, waarbij de auteur tegelijk poogt om verschillende visies te confronteren met zijn bevindingen, onopgemerkt blijven, heeft evenveel te maken met de huidige stijl van (economisch en sociologisch) wetenschapsbedrijf dat zich nagenoeg volledig tevreden stelt met het lezen van tijdschriftartikels als met de vaststelling dat ze erg moeilijk op een respectvolle wijze en zonder te vervallen in

algemeenheden samen te vatten vallen binnen het bestek van enkele bladzijden. Ik zal dan ook niet proberen het boek samen te vatten, maar zou jullie toch willen aanraden het ooit een keer ter hand te nemen en minstens het eerste en het laatste hoofdstuk grondig te lezen.

Uitgangspunt van Wolff is de hedendaagse beleidsvisie, dominerend in nagenoeg alle hooggeïndustrialiseerde landen en in de internationale organisaties, die een erg sterke nadruk legt op het belang van onderwijs en opleiding, en een strategie gericht op een beter geschoolde beroepsbevolking ziet als een remedie tegen drie problemen waarmee de economie kampt. Het zal leiden tot meer vaardigheden en beter betaalde banen en, dus, tot een toename van de reële lonen. Het zal leiden tot een meer gelijke verdeling van vaardigheden en dus de ongelijkheid verminderen, en het zal leiden tot een verhoging van de productiviteit in de economie en dus ook indirect leiden tot loonsverhogingen.

Wolff is natuurlijk niet de enige en zeker niet de eerste die deze beleidsvisie confronteert met de resultaten van empirisch onderzoek. Een jaar of zeven eerder kwamen Colin Crouch, David Finegold en Mari Sako, in *Are Skills the Answer* (Oxford University Press, 1999) na een gedetailleerde analyse van het systeem van beroepsopleiding in zeven geïndustrialiseerde landen tot het besluit dat een zogeheten “high skill strategy” – gebaseerd op de idee dat men in een context van groeiende internationale concurrentie enkel zo een blijvend comparatief voordeel in exportmarkten kan verkrijgen – ook haar limieten heeft. “There are two problems with this strategy”, schreven deze auteurs. “First, only a minority of the working population is involved in producing internationally traded goods and services; second, competitive niches are gained at least in part because of the increased productivity of the highly skilled labour required for a given level of output. Therefore, while skills-creation strategies aimed at increasing national presences in high-value added markets are necessary for countries’ economic success and for sustaining and improving employment opportunities for skilled people, it is highly unlikely that employment of this kind will ever be the major, or even a major, source of new jobs (p.227).” Een ander voorbeeld is *Does Education Matter?* (Penguin Books, 2002)

van de Britse onderzoekster Alison Wolf. Het is duidelijk, zegt zij, dat opleiding en onderwijs voor individuele personen wellicht nooit in de geschiedenis belangrijker is geweest dan vandaag. Trouwens, het gaat vanuit deze optiek niet enkel om ‘onderwijs tout court’, maar om de juiste kwalificaties, de juiste afstudeerrichting, de juiste onderwijsinstelling. Minder en minder jobs of kansen op de arbeidsmarkt zijn weggelegd voor lieden zonder formele opleiding. Langer doorstuderen blijkt niet langer een van de mogelijke opties maar een bittere noodzaak. Onderwijs belangrijk voor individuen? Ongetwijfeld. Maar voor een beoordeling van de dominante beleidsvisie is dat niet de cruciale vraag, zegt Alison Wolf. “The problem arises when, as happened in recent decades, we move to extrapolating the benefits of education in much the same mood of boundless and groundless optimism as investors caught up in a stock-market bubble.” Het resultaat is een expansie van het onderwijs als een doel op zich. Zo’n expansie is echter niet kosteloos, zegt Alison Wolf. Ze beschouwt ze zelfs niet als een topprioriteit voor moderne overheden. “It is not, first of all, the best policy for delivering rapid growth, but rather threatens to undermine the real, if partial, symbiosis between education and the economy that currently exists. Second, despite the rethoric, these educational policies are ill-conceived as a way of helping society’s least advantaged and least successful members. And last, but not least, this approach progressively narrows and devalues our whole conception of education (pp.224-245).”

Wolff is met *Does Education Really Help?* niet de eerste en niet de enige, zei ik. Trouwens, oudere lieden met een nog goed werkend geheugen zullen zich herinneren dat Lester Thurow halfweg de jaren '80 al uitvoerig betoogde dat de poging van de Amerikaanse overheid om ongelijkheid te bestrijden en productiviteitsgroei te bevorderen via een op meer en beter onderwijs berichte strategie jammerlijk gefaald had. Waarom is *Does Education Really Help?* dan toch de moeite waard om nog een keer door te nemen?

Welnu, het boek mobiliseert een groot arsenaal aan empirische analyses om zicht te krijgen op waarom men uit de overduidelijke vaststelling dat individuele werknemers voordeel halen uit meer opleiding en training niet noodzakelijk mag besluiten dat

meer vaardigheden voor de hele beroepsbevolking ook noodzakelijk leiden tot meer economische groei en minder ongelijkheid. Dit klinkt mogelijk paradoxaal, zegt Wolff, maar een verklaring moet steunen op een onderzoek van vier andere paradoxale vaststellingen:

1. In recente decennia nam het onderwijsniveau in de Verenigde Staten sneller toe dan de vaardigheden gevraagd op de arbeidsmarkt.
2. Zelfs als vaardigheden en onderwijsniveaus toenamen dan daalden de lonen nadat men rekening houdt met inflatie.
3. Wijzigingen in productiviteit blijken noch op het niveau van de industrieën noch op het niveau van de economie als geheel sterk gecorreleerd met wijzigingen in vaardigheden of onderwijsniveau.
4. Hoewel onderwijskansen verbeterden voor een breed segment van de Amerikaanse bevolking nam de economische ongelijkheid niet af, eerder integendeel.

Hoewel de boodschap van dit boek overwegend negatief is, zegt Wolff, mag men er niet uit besluiten dat onderwijs en opleiding onbelangrijk zijn. Integendeel, verbetering van onderwijs- en opleidingskansen zijn voor een maatschappij essentieel. De opbrengst van onderwijs overstijgt het nut voor de arbeidsmarkt, in het bijzonder omwille van het democratisch belang van beter geschoolde burgers. “However, the evidence this book explores shows that such initiatives will not substantially alleviate inequality or bolster economic growth or labor earnings. Confronting the inequality challenge may require direct subsidies to those at the bottom and tax relief for those workers in the middle, who have also been falling behind. Labor law reform aimed at promoting unionization may also prove necessary to improve living standards for most workers. (...) Another major focus of the book is on the effects of the much-hyped information technology (IT) revolution on worker earnings and skills. (...) Many have argued that the IT revolution will act as a ‘saviour’ for workers in terms of both reigniting wage growth and reducing wage inequality. However, this book casts doubt on this premise. Indeed, the analysis suggests, if anything, that the ‘New Economy’ has been a washout for most workers and has actually served to lower earnings and to increase inequality (p.5).”

En nog meer onderwijs, onderwijs, onderwijs

Op mijn boekenplank ligt ook nog een stapeltje boeken, die de maatschappelijke rol van het onderwijs vanuit een andere hoek bekijken. Wie de laatste jaren geregeld rondloopt in boekhandels die een goed overzicht geven van Franstalige publicaties heeft er niet kunnen naast kijken. Bij onze zuiderburen is een ernstig debat losgebroken over de rechtvaardigheid van een maatschappijmodel gebaseerd op ‘verdiensten’. De discussie was onder academici ook voordien al een tijdje bezig, maar het aantal publicaties en het publieke debat is duidelijk in een stroomversnelling geraakt naar aanleiding van een uitspraak van Nicolas Sarkozy tijdens de campagne voor de presidentiële verkiezingen in 2007: “Je suis contre l'égalitarisme, l'assistanat, le nivellement; pour le mérite, la just récompense des efforts de chacun, et la promotion sociale”.

Sommige auteurs – onder andere Yves Michaud, *Qu'est-ce que le mérite* (Bourin, 2009) – trachten na te gaan in welke opzichten de ‘nieuwe’ pleidooien voor een grotere nadruk op verdiensten in het maatschappelijke discours verschillen van wat men daar vroeger over dacht, vanuit welke intellectuele ontwikkeling deze problematiek terug onder de aandacht is gebracht en hoe de nadruk op verdiensten te combineren valt met een streven naar gelijkheid. Maar het grootste gedeelte van wat er binnen dit segment op mijn boekenplank ligt, is geschreven door onderwijssociologen. Niet verwonderlijk natuurlijk. Want als er één maatschappelijk domein is waar men meent en tracht het meritocratisch ideaal – Michael Young omschreef het in *The Rise of Meritocracy* als een maatschappij gebaseerd op het belonen van ‘IQ + Effort’, John Rawls in *A Theory of Justice* als een maatschappijvorm die loopbanen opent voor de talentrijken – te verwerkelijken, dan is het wel het onderwijs. Terecht, denkt u wellicht, want wat is er nu onrechtvaardiger dan dat jongeren in het onderwijs niet worden beoordeeld en beloond omwille en op basis van hun eigen verdiensten, maar wel om hun huidskleur, hun sociale afkomst of andere dergelijke zaken waarvoor men hen niet verantwoordelijk kan achten.

Lectuur van de publicaties van Marie Duru-Bellat, *L'inflation scolaire. Les désillusions de la méritocratie*, (Editions du Seuil, 2006) en *Le Mérite contre*

la justice, (Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 2009), en van François Dubet, *L'école des chances. Qu'est-ce qu'une école juste ?* (Editions du Seuil, 2004) en *Les places et les chances. Repenser la justice sociale* (Editions du Seuil, 2010) maakt echter duidelijk dat de kwestie een beetje ingewikkelder ligt.

Uitgangspunt van het werk van beide auteurs is de vaststelling dat meritocratische gelijkheid van kansen het centrale principe is van waaruit men de rechtvaardigheid van het onderwijs bekijkt. "En hiérarchisant les élèves en fonction de leur seul mérite, l'égalité des chances est censée évacuer les inégalités sociales, sexuelles, ethniques et autres, qui caractérisent tous les individus. Ce type d'égalité est au cœur de la justice scolaire dans les sociétés démocratiques, c'est-à-dire dans les sociétés qui considèrent que tous les individus sont libres et égaux en principe, mais qui admettent aussi que ces individus soient distribués dans des positions sociales inégales (Dubet, 2004: p.7)." Dit principe blijkt in de realiteit moeilijk te realiseren, maar dat is volgens hen zeker niet de enige en misschien wel niet de belangrijkste reden waarom men het kritisch moet bekijken.

Een punt waarop Duru-Bellat en Dubet geregeld insisteren is dat sociologen en vervolgens ook de beleidsmakers en het bredere publiek meestal geneigd zijn om vooral te focussen op de invloed die het reilen en zeilen van het onderwijs ondergaat van allerlei maatschappelijke toestanden. Onderzoek naar kansengelijkheid viseert hoofdzakelijk de effecten van sociale ongelijkheden op ongelijke onderwijsuitkomsten. Men stelt echter zelden de vraag naar de gevolgen van ongelijke onderwijsuitkomsten op de sociale ongelijkheden. "Une société dans laquelle les diplômes détermineraient la totalité des inégalités sociales serait-elle juste? (2004: p.9)." Niets is minder zeker, zegt François Dubet, zelfs als de ongelijke onderwijsuitkomsten volledig gerechtvaardigd zouden zijn. De maatschappelijke gevolgen van een rechtvaardige selectiemethode zijn immers niet noodzakelijk rechtvaardig. "Même juste, une école qui déterminerait totalement la trajectoire des individus serait chargée d'une tâche écrasante et aurait peu de chances de contribuer à une justice sociale élargie. Nous devons donc à la fois rechercher l'égalité des chances à l'école et nous méfier de ses conséquences quand elle peut développer, à son tour, de grandes inégalités sociales. (...) L'égalité individuelle des

chances appelle aussi une réflexion sur la formation des sujets. Un des paradoxes essentiels de l'égalité des chances scolaires est de mettre en présence des individus égaux d'un côté, et des performances et des places inégales de l'autre. Comment rester égaux tout en étant produits comme inégaux grâce à la sélection par le mérite? (2004 : p.9)."

Dit onderscheidt tussen een visie gebaseerd op een gelijkheid van kansen ('égalité des chances') en een visie gebaseerd op een gelijkheid van plaatsen (of posities) ('égalité des places') is erg belangrijk om de problematiek te begrijpen, aldus Dubet. Beide visies hebben in wezen dezelfde ambitie. Zij zijn erop gericht om een kloof, eigen aan elke democratie, te dichten tussen ideaal vooropgesteld in het gelijkheidsstreven en de ongelijkheden die de reële toestand kenmerken. Maar de beide visies zijn ook wezenlijk verschillend. "Egalité des places" rust op een organische metafoor. Elk onderdeel van het geheel kent zijn plaats en heeft evenveel waarde voor de functionering van het geheel. Plaatsen zijn er gedefinieerd onafhankelijk van wie ze inneemt en ziet men meestal als socio-professionele groepen of sociale klassen. 'Egalité des chances' is gebaseerd op een sportieve metafoor. Men moet gelijk aan de startlijn komen en de arbitrage moet rechtvaardig zijn, zodat ongelijkheden gecreëerd door de wedstrijd ontegensprekelijk rechtvaardig zijn. Deze metafoor leidt ertoe om maatschappelijke groepen te definiëren in termen van discriminatie en handicaps, dit wil zeggen in functie van de objectieve kansen die individuen hebben om bepaalde plaatsen te bezetten. Overgaan van de ene visie naar de andere brengt bijgevolg een verschuiving mee in het taalgebruik: 'arbeiders' zijn niet langer 'arbeiders', maar 'achtergestelde groepen' (of 'minder begoeden' of 'minder begaafden') en zijn dus niet langer gedefinieerd door het penibele karakter van hun arbeidssituatie (of door uitbuiting) maar door zwakkere kansen en het geheel van obstakels voor sociale stijging. Onrechtvaardigheden impliceren in deze visie strijd tegen discriminaties via het openen van de toegang tot allerlei domeinen of via het invoeren van een systeem van compensaties. En, volgens Dubet erg belangrijk, waar verschillen tussen sociale klassen of socio-professionele groepen gebaseerd zijn op positieve karakterisering, zijn verschillen tussen groepen in een visie gebaseerd op kansengelijkheid meestal gebaseerd op negatieve stereotyperingen. Dit leidt tot een dubbele onrechtvaardigheid.

Men wordt niet enkel gediscrimineerd in de loopbaan en het dagelijks leven, maar de eigen identiteit wordt niet erkent als positief of op gelijke voet met anderen. Minderheden moeten de sociale karakteristieken die leiden tot discriminatie als positieve waarden doen erkennen. Aan de andere kant is een belangrijk positief gevolg hiervan dat een discours uitgaande van kansengelijkheid een veel grotere plaats inruimt (of kan inruimen) voor de erkenning van culturele identiteiten dan in een discours uitgaande van plaatsengelijkheid.

Plaatsengelijkheid veronderstelt, zoals gezegd, een functioneel maatschappijbeeld en integratie rond een globaal en relatief ondoorzichtig sociaal contract. Een discours dat uitgaat van kansengelijkheid verandert ook dit beeld. Kansen hebben er betrekking op individuen en deze individuen worden geacht deze kansen actief te verdienen. Plaatsen ziet men er minder als vaste en verzekerde structuren dan als mogelijkheden en doestellingen, bronnen en handicaps, netwerken en kapitalen. De maatschappij wordt gezien als een iets waarvan de dynamiek en de cohesie resultaat zijn van handelingen van de actoren zelf. Kansengelijkheid transformeert daarom een bijna onvermijdelijk universeel sociaal beleid tot doelgroepenbeleid gericht op een publiek met specifieke kansen en risico's. Hulp of bijstand vervangt men door verantwoordelijkheid en inzet. Men verdient steun en kansen als men aanvaardt om zich te mobiliseren, te verbeteren, projecten te hebben, als men zich plooit naar de eisen van 'empowerment'. In het model van kansengelijkheid kan niemand een passief slachtoffer zijn. Sociale actie is minder een trekkingsrecht op een sociale schuld dan een gerichte actie die iemand die ervan geniet in een situatie van verantwoordelijkheid zet.

Een beleid gevoerd vanuit een visie gebaseerd op kansengelijkheid beschouwt men dikwijls enkel als een onderdeel van een neoliberale oorlogsmachine tegen de verzorgingsstaat. Dit is fout, zegt Dubet. Een dergelijke interpretatie onderschat immers niet alleen de zwakheden en onrechtvaardigheden van een systeem gebaseerd op plaatsengelijkheid. Ze veronachtzaamt ook de aspiratie naar autonomie in een maatschappij waarin de wil om niet in een bepaald statuut gedwongen te worden en het verlangen om meester te zijn van het eigen leven een centrale waarde vormen.

Ondanks deze nuancering geeft Dubet toch de voorkeur aan een visie gebaseerd op plaatsengelijkheid.

Een belangrijke reden is dat het gelijke kansenmodel in zijn ogen een soort slachtoffer-mechanisme herbergt. Om erkent te worden als slachtoffer van discriminatie of behorend tot een groep met minder kansen moet men in wezen kunnen bewijzen dat men een slachtoffer is. "Ce mécanisme victimaire induit une obligation d'assignation. Alors que l'égalité des chances est, en principe, profondément individualiste et qu'elle en appelle à l'autonomie et à la liberté de chacun, le fait de se définir comme victime conduit à s'identifier à un collectif. (...) On peut reprocher au modèle des places de nier les identités, mais à l'inverse le modèle des chances les exalte jusqu'à en faire une obligation. Pour peu que l'on admette que les constructions culturelles et identitaires sont performatives, le postulat individualiste qui préside au modèle des chances s'en trouve fortement menacé. J'ai beau dire que je suis une victime de mon identité (puisqu'elle est stigmatisée), je suis obligé de m'y soumettre, voire de la revendiquer, ne serait-ce que pour combattre la discrimination (2010: p.78-9)."

Bovendien transformeert men zo maatschappelijke grenzen tot culturele en zelfs morele grenzen. "Le couple formé par les exploités et les exploités est progressivement remplacé par le couple des vainqueurs et des vaincus. Mais pour que les premiers méritent leur succès et en jouissent pleinement, il faut que les seconds méritent leur échec et en supportent le poids. Plus on promeut l'égalité des chances, plus on 'blâme les victimes', responsable de leur propre malheur. On accuse les pauvres et autres 'ratés' d'être responsable de leur sort. Quand cet échec ne peut être imputé ni aux discriminations ni à la nature – maladies et handicaps physiques –, il doit être attribué aux individus eux-mêmes. Cette grammaire morale conduit les victimes à rechercher obstinément des discriminations et des inégalités 'naturelles', celles contre lesquelles on ne peut rien, afin de pouvoir justifier leurs malheurs. C'est pour cette raison que l'égalité des chances scolaires est souvent couplée avec la mise en évidence du rôle de l'intelligence innée susceptible d'expliquer les inégalités inexplicables (2010: p.82)." Terwijl solidariteit in een model van plaatsengelijkheid gekoppeld is aan 'statuten', wordt ze in het model

van kansengelijkheid gepersonaliseerd en krijgt ze paradoxaal genoeg de kenmerken van de vroegere sociale bijstand.

Maar de cruciale reden die Dubet doet kiezen voor plaatsengelijkheid zit verborgen in de volgende overweging. “L'égalité des places est rigide et conservatrice parce qu'elle enferme les individus dans leur position et les consigne avec leurs semblables. L'égalité des chances est souple et cruelle parce qu'elle oblige les individus, souvent les plus fragiles, à s'arracher à leur position et à leurs proches. (...) Est-il plus cruel d'enfermer les individus dans des positions injustes que de les obliger à abandonner la sécurité de ces positions pour acquérir les mêmes chances que les autres (2010 : p.87) ?”

Het antwoord op deze vraag gaf Dubet al zes jaar eerder in *L'Ecole des chances*: “... je soutien que l'égalité de chances peut être d'une grande cruauté pour les perdants d'une compétition scolaire chargée de distinguer les individus selon leurs mérite. Une école juste ne peut se borner à sélectionner ceux qui ont le plus de mérite, elle doit aussi se soucier du sort des vaincus. Or, l'égalité des chances à l'état chimiquement pur ne préserve pas nécessairement les vaincus de l'humiliation de la défaite et du sentiment de médiocrité. La méritocratie peut s'avérer parfaitement intolérable quand elle associé l'orgueil des gagnants au mépris pour les perdants. Le décrochage et la violence d'un grand nombre d'élèves montrent aujourd'hui que ce scénario n'est pas une fiction (2004: p.6).”

Vandaar dat het project van een rechtvaardig onderwijs of een rechtvaardige school niet enkel gebaseerd kan zijn op het principe van kansengelijkheid, maar dient men er volgens Dubet drie andere grote rechtvaardigheidsprincipes aan toe te voegen.

“La première vise à définir une norme de protection et à garantir une culture commune, celle que tout citoyen doit posséder, quel que soit le sort que lui réserveront la compétition et l'égalité des chances au cours des études qui suivront la scolarité obligatoire. Ainsi, les inégalités scolaires, même justes, se développeront moins aux dépens des élèves les plus faibles. Le deuxième principe porte sur les effets sociaux des inégalités scolaires, effets que l'on doit maîtriser en n'ignorant pas que

des inégalités, aussi justes soient-elles, peuvent avoir des conséquences sociales injustes quand les qualifications ferment plus de portes qu'elle n'en ouvrent, quand le capital social fourni par les études cède le pas devant la fonction sur le savoir et la connaissance. Enfin, troisième principe, si l'on admet qu'il existe une cruauté intrinsèque de la compétition méritocratique, l'éducation doit s'attacher à reconnaître et à former les individus indépendamment de leurs performances et de leurs mérites (2004: p.89-90).”

Van onzekerheid via keuzevrijheid naar verantwoordelijkheid ... en terug

Nemesis, de vorig jaar gepubliceerde roman van Philip Roth, vertelt hoe het leven van een erg hechte en gezinsgeoriënteerde (Joodse) gemeenschap in Newark (New Jersey) in de zomer van 1944 overhoop wordt gehaald door het effect van een polio-epidemie. Hoofdfiguur is een jonge atleet die de leiding van de lokale speelpleinen waarneemt, Bucky Cantor. Het verhaal focust op de praktische en morele dilemma's waarmee hij geconfronteerd wordt in een situatie van toenemende paniek en angst die zich meester maken van de bevolking. Het leven van Cantor eindigt in ware rampspoed. Polio berooft hem van zijn atletisch vermogen en plaatst hem voor de rest van zijn leven in een rolstoel. Verbitterd verbreekt hij alle relaties met zijn vroegere omgeving, woont vereenzaamd in New York en verliest zijn geloof. In het laatste deel van het boek wordt hij op straat herkend door de verteller van het verhaal, één van de jongens die in de zomer van 1944 het lokale speelplein bezocht. Hij blijkt ook een slachtoffer van de polio-epidemie, maar studeerde achteraf architectuur en leidt nu een bedrijf gespecialiseerd in de verbetering van de rolstoeltoegankelijkheid van bestaande en nieuwe gebouwen. Een succesvol bedrijf omwille van zeer goede prijs/kwaliteit, zegt de verteller, maar ook omwille van geluk met locatie en timing, want het enige dergelijke bedrijf in een dicht bevolkte regio als noord New Jersey op een ogenblik waarop men ernstig aandacht begon te krijgen voor de specifieke noden van mindervaliden. En de verteller oppert: “Sometimes you're lucky, sometimes you're not. Any biography is chance, and, beginning at conception, chance – the tyranny of contingency – is everything.”

Biografieën vanaf het begin bepaald door toeval en de tirannie van de contingentie? Deze overweging spoort niet echt met hoe men daar vandaag in erg veel sociologische en beleidsliteratuur onder invloed van niet altijd even adequate interpretaties van de geschriften van Ulrich Beck of Anthony Giddens over denkt, lijkt me. Gaande van 'schrijven van de eigen biografie' tot 'persoonlijke ontwikkelingsplannen', de gebruikte woordkeuze wijst eerder op een visie waarin niet contingentie of toeval maar wel eigen weloverwogen keuzes de belangrijkste drijfkracht leveren voor de manier waarop en de richting waarin een levensloopbaan zich ontwikkelt.

Ietwat paradoxaal is er aan de andere kant de grote hype van min of meer vulgariserende boeken die uitleggen hoezeer onze omgeving behept is door toeval en onzekerheid. Wie even in – zelfs niet de betere – boekhandel rondloopt, vindt een ruim assortiment binnen een genre waarvan, onder andere, Nassim Nicholas Taleb, *Foiled by Randomness. The Hidden Role of Chance in Life and in the Markets* (Penguin Books, 2004) of *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable* (Penguin Books, 2007) en Dan Gardner, *Risk; The Science and Politics of Fear* (Virgin Books, 2008) tot de betere behoren. Ik vermoed dat de gebeurtenissen op de financiële markten van de voorbije drie à vier jaar in belangrijke mate de interesse in onzekerheid en waarschijnlijkheidsleer versterkten, maar op zichzelf is 'toeval' natuurlijk en zondermeer en in alle tijden een intrigerend en fascinerend onderwerp.

Wie een gedegen en boeiend geschreven analyse wil van hoe in de loop van de geschiedenis het denken over risico en toeval radicaal is veranderd, kan daarvoor terecht bij Peter L. Bernstein, *Against the Gods. The Remarkable Story of Risk* (John Wiley & Sons, 1996). De revolutionaire idee die de scheiding maakt tussen de moderne tijden en het verleden, luidt de basisstelling van het boek, is het meesterschap over risico: "the notion that the future is more than a whim of the gods and that men and women are not passive before nature." Voor men deze grens overschreden had, was de toekomst ofwel een spiegel van het verleden ofwel het troebele domein van orakels en waarzeggers die het monopolie hadden over de kennis van toekomstige gebeurtenissen. "Cardano the Renaissance gambler, followed by Pascal the geometer and Fermat the

lawyer, the monks of Port-Royal and the ministers of Newington, the notions man and the man with the sprained brain, Daniel Bernoulli and his uncle Jacob, secretive Gauss and voluble Quetelet, von Neumann the playful and Morgenstern the ponderous, the religious de Moivre and the agnostic Knight, pithy Black and loquacious Scholes, Kenneth Arrow and Harry Markowitz – all of them have transformed the perception of risk from chance of loss into opportunity for gain, from FAITH and ORIGINAL DESIGN to sophisticated, probability-based forecasts of the future, and from helplessness to choice."

Een ander oud, nog altijd erg lezenswaardig, maar grotendeels – ook door specialisten van het domein – onopgemerkt gebleven boek is *L'Etat providence* (Editions Grasset, 1985) van François Ewald. In tegenstelling tot Bernstein die grote brede lijnen trekt en ontwikkelingen over eeuwen schetst, vertrekt Ewald van wat in de traditie van Foucault (waarvan het boek is opgedragen) en zijn geestesgenoten een 'événement discursif' heet; in dit geval de (Frans) Wet van 9 april 1898 op Verantwoordelijkheid bij Arbeidsongevallen. Deze wet, zo luidt de stelling van Ewald, werkt met een begrip 'risico' dat tot dan toe onuitgegeven was, maar dat vandaag in alle mogelijke domeinen gemeen goed is geworden. "L'accident, cet événement au fond minuscule et toujours un peu insignifiant, qui semblerait ne devoir concerner chacun dans son intimité individuelle et familiale, est devenu, selon un processus complexe qui pourrait bien servir à caractériser l'histoire de nos sociétés, un phénomène social, générateur de devoirs et d'obligations propres." In 600 dichtbedrukte bladzijden analyseert Ewald in detail de genealogie van dit onuitgegeven begrip en hoe het probleem van de arbeidsongevallen de moderne mens ertoe verplichte om zich ervan bewust te worden dat deze categorie hem in een nieuwe ontologische situatie plaatste. "Confrontés à cette expérience neuve et singulière du mal qu'est l'accident, les hommes ont dû repenser le principe de leur association, abandonner l'idée pourtant si évidente, que la responsabilité ne peut être que la sanction d'une faute." Anders gezegd: de wet van 9 april 1898 opent in de visie van Ewald een ruimte waarin een nieuwe sociaal pact vorm krijgt – een omslag die hij omschrijft als de geboorte van een verzekeringsmaatschappij. Vandaar ook dat de vermeende crisis van de verzorgingsstaat, waarvan in

de jaren '80 veelvuldig sprake was (met als typisch voorbeeld *La Crise de L'Etat-Providencia* van Pierre Rosanvallon), voor François Ewald zeker niet de teeloorgang, laat staan de dood van die maatschappijvorm inluide. Integendeel, het nieuwe concept 'risico' kan paradigmatisch enkel naar meer en meer domeinen uitdeinen. "Ce livre invite à une conversion spirituelle. (...) Il disqualifie tous les discours du déclin, de la décadence, de la dégénérescence, les discours douilleux de la dénonciation qui sont trop souvent ceux des sciences humaines."

Geschriften zoals *Against the Gods of L'Etat Providence* leggen, zij het op een erg verschillende manier, uit waarom ons modern referentiekader gevormd wordt door begrippen als risico, toeval, kans of onzekerheid. Mij heeft het boek van Ewald bijvoorbeeld duidelijk gemaakt waarom men de sociale zekerheid kan beschouwen als intrinsiek verbonden met een verzekeringsparadigma in plaats van met een herverdelingslogica of met wat Herman Deleeck in 1966 kenmerkte als een "andere verdeling" (dan deze tot stand komend via alleen marktmechanismen). Dergelijke boeken maken duidelijk waarom het van groot belang is goed na te gaan en te overdenken wat begrippen juist betekenen en hoe begrippen uit het verleden zoals keuze, bescherming, fout of verantwoordelijkheid binnen het actuele denken en doen functioneren. Als we onszelf ontslaan achten van dergelijke reflecties dan bestaat er, bijvoorbeeld, een reële mogelijkheid dat een "culture du risque" omslaat in een "culture du danger", zoals de Franse socioloog Robert Castel betoogt in *L'insécurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?* (Editions du Seuil, Collection 'La République des Idées', 2003).

Maar laat mij terugkeren naar het domein van 'het schrijven van de eigen biografie' of 'de persoonlijke ontwikkelingsplannen'. Teksten binnen dit domein situeren zich duidelijk binnen een taalspel waarin risico, bijvoorbeeld omwille van onvolledige informatie over de situatie waarin men beslissingen moet nemen of omwille van de intrinsieke onzekerheid van de toekomst, voorgegeven is. Lees er bijvoorbeeld de teksten over transitionele arbeidsmarkten maar een keer op na. De invoering van dat soort arrangementen moet werknemers ertoe aanzetten om (meer) risico's te nemen of te aanvaarden. Het roer van de eigen loopbaan in handen nemen, keuzes maken en verantwoordelijkheid

nemen, zijn het middel om meester te blijven van een onzekere toekomst. Iedereen wordt als het ware 'ondernemer'. Maar twee belangrijke vragen lijken mij meestal, zo niet volledig te ontbreken in beschouwingen van dien aard. Wie construeert de keuzes waarmee ik wordt geconfronteerd? En wie draagt de verantwoordelijkheid voor de keuzes die ik maak binnen een kader dat door anderen is geconstrueerd?

Ik pluk twee voorbeelden uit de wereld van de fictie-literatuur ter illustratie van hoe deze twee vragen tot intrigerende en maatschappelijk erg relevante en grote kwesties leiden.

In 1971 publiceerde de (later tot het Zen Boeddhisme bekeerde) psycholoog George Crockford (onder het pseudoniem Luke Rinehart) de roman *The Dice Man*. Het boek portretteert een psychiater die op een bepaald ogenblik beslist om zijn leven te laten leiden door toeval en zijn handelen te laten bepalen door een keuzemenu waarvan elk van de opties gekoppeld is aan een van de zes kanten van een dobbelsteen. Omdat de dobbelsteen ook besliste in seksueel getinte situaties waarin verkrachting of moord tot de opties behoorde, was het boek uitermate controversieel en werd de publicatie ervan in meerdere landen verboden. Desondanks groeide het in de volgende decennia uit tot een waar cultboek, dat ondertussen een aantal vervolgomans opleverde. De auteur kreeg het idee voor de roman toen hij in het raam van zijn lessen psychologie experimenten uitvoerde waarvan beslissingen maken op basis van toeval een onderdeel uitmaakten. In een interview verklaarde Crockford dat het boek een illustratie vormde van de visie die keuzes maken via het werpen van een dobbelsteen als de ultieme vorm van vrijheid beschouwt omdat men zo gewoontegedrag en causaliteit vermijdt.

Een vergelijkbare situatie doet zich voor in *La Loteria en Babilonia* (1941) van de Argentijnse schrijver Jorge Luis Borges. Deze korte fabel schetst een maatschappij waarin het leven volledig beheerst wordt door lottrekking. Om de zoveel tijd beslist men door lottrekking welke positie elke burger van Babylon in de maatschappelijke structuur gedurende de volgende periode zal innemen. "Net als iedereen in Babylon ben ik proconsul geweest; net als iedereen slaaf; ik heb net als zij allemaal almacht gekend, vernedering en de gevangenis", zo begint de

verteller zijn verhaal. In *Justice by Lottery* (1992) gebruikt Barbara Goodwin deze fabel van Borges als aanzet voor een uitgebreide ethische beschouwing over het gebruik van lottrekking in maatschappelijke beslissings- en verdelingsprocedures. De relatie tussen lottrekking en de vereisten van een rechtvaardige verdeling is een oud thema in de politieke en moraal filosofie. Hobbes, bijvoorbeeld, bespreekt in Leviathan twee manieren om goederen die niemand toebehoren eerlijk te verdelen: ze op het strand leggen en het principe 'wie eerst komt, eerst maalt' toepassen of ze toewijzen op basis van lottrekking. Maar men vindt in de klassieke literatuur voldoende beschouwingen waarin men een dergelijke procedure ook voorstelt voor goederen die schaars of ondeelbaar zijn. Wat de beschouwingen van Goodwin erg intrigerend maakt, is haar stelling dat een wereld à la Borges' Babylon, waarin men op geregeld tijdstippen – elk jaar, zegt de verteller, als ik me goed herinner – de maatschappelijke posities door lottrekking herverdeelt een rechtvaardige wereld is, die in erg veel opzichten voldoet aan de vereisten die, volgens John Rawls, individuen achter een sluier van onwetendheid aan een maatschappelijk contract ook zouden stellen. Alle maatschappelijke posities staan open voor iedereen en iedereen heeft evenveel kans om een bepaalde maatschappelijke positie te mogen innemen. Omdat niemand weet waar hij of zij na de lottrekking terecht zal komen, neemt men wellicht de nodige voorzorg om te bellen dat er posities of statuten voorkomen die echt onaantvaardbaar zijn. Deze parallel tussen Rawls' *A Theory of Justice* en de fabel van Borges intrigeert omdat de burgers van Babylon risico's zoeken en niet mijden, in tegenstelling tot de individuen in de Rawlsiaanse constructie. Het verhaal van Borges suggereert dat in de ontwikkeling van de Babylonische maatschappij lottrekking een steeds ingrijpendere rol is gaan spelen omdat men uitdrukkelijk meer risico's zocht. Zo voerde men ooit lijfstraffen en verminkingen in om de loterij spannender te maken en meer 'ethische' waarde te geven.

Beide verhalen vormen een goede aanleiding om na te denken over de relaties tussen de belangrijkste waarden van onze moderne samenlevingen. Waar 'vrijheid (van keuze)' het leitmotiv vormt van *The Dice Man*, is 'gelijkheid (van behandeling)' het sleutelwoord in de manier waarop Goodwin *La Loteria in Babilonia* leest, maar ook voor de burgers van Babylon geldt dat ze hun maatschappelijke

arrangementen vrij hebben gekozen. En in beide gevallen kan men zich vragen stellen over de betekenis en de rol van 'verantwoordelijkheid'.

Laat mij evenwel eerst iets zeggen over de aard van keuzes. In de hiervoor geciteerde verhalen is de situatie vrij simpel. Voor zover ik mij herinner – ik heb het boek hier niet onmiddellijk bij de hand omwille van nog steeds (niet te lokaliseren) in een of andere doos na werken in huis een tijdje geleden – kiest de hoofdpersoon van *The Dice Man* zelf in alle vrijheid de zes opties die hij aan de dobbelsteen koppelt. Hij vervult duidelijk de rol van wat Richard Thaler en Cass Sunstein in *Nudge* de 'keuze-architect' noemen. In Babylon liggen de zaken ietwat anders. De posities waarin men bij lot kan terechtgekomen zitten verankerd in de maatschappelijke structuur, vertegenwoordigd door iets wat Borges aanduidt als De Compagnie. Gezien het lot in beide gevallen volledig bepaalt wie welke optie te beurt valt, zetten beide verhalen echter de facto alles tussen haakjes wat Thaler en Sunstein aanduiden als kenmerkend voor menselijk keuzegedrag (myopie, kuddegedrag, informatiegebrek, ...). In zekere zin gelijken deze verhalen daarom sterk op de hedendaagse verhalen over het schrijven van de eigen biografie of het in handen nemen van de eigen levensloopbaan. Ook in deze verhalen plaatst men heel erg dikwijls de vraag naar wie op cruciale momenten het menu van keuzes bepaalt tussen haakjes. Nochtans weten we best dat (met een lichte parafrasering van een passage in de aanhef van Marx' 18e Brumaire) mensen weliswaar hun eigen keuzes maken, maar dat ze deze zelden maken uit vrije wil en onder omstandigheden of voorwaarden die ze zelf kiezen ... en zeker niet door het werpen van een dobbelsteen, zodat het belang van de keuze-architect(uur) allesbehalve miskend mag worden.

Maar vanuit de beleidsdiscussies van vandaag is het belangrijkste wellicht de plaats die 'verantwoordelijkheid' in deze beide verhalen inneemt. Neem nu de vandaag in de ethische literatuur meest dominante versie van het gelijkheidsstreven, het zogeheten 'luck egalitarianism'. De term verwijst naar een brede familie van geschriften – zo breed dat literatuurverwijzingen hier niet van doen zijn, wie een zicht wil krijgen op namen en titels van publicaties moet maar een keer gebruik maken van een zoekmachine op het web – met als gemeenschappelijk

kenmerk dat ze gelijkheid nastreven maar tegelijk sterk benadrukken dat individuen de verantwoordelijkheid moeten dragen voor hun eigen keuzes. In navolging van Ronald Dworkin onderscheidt men in deze literatuur ongelijkheden voortkomend uit keuzes en ongelijkheden voortspruitend uit toeval of externe omstandigheden. Voor de eerste soort ongelijkheden dient men in deze visie wél verantwoordelijkheid te dragen, voor de tweede soort niet. In het geëigende jargon spreekt men in het eerste geval van 'option luck' met als typisch voorbeeld de weloverwogen beslissing om deel te nemen aan een loterij; in het tweede geval van 'brute luck' waarmee men verwijst naar factoren als het genetisch materiaal dat men bij de geboorte meekrijgt of naar gebeurtenissen waar men bij toeval bij betrokken raakt zoals een overstroming, een vliegtuigkaping of iets dergelijk. Een maatschappelijke situatie is in deze visie rechtvaardig als de bestaande ongelijkheden volledig toe te schrijven zijn aan de keuzes die de individuen zelf gemaakt hebben en in geen enkel opzicht aan toeval.

In een erg lezenswaardige, kritische bespreking van deze literatuur merkte Jean-Fabien Spitz, *Abolir le hasard? Responsabilité individuelle et justice sociale* (Editions Vrin, 2008) op dat deze visie er in wezen op neer komt dat men 'toeval' als intrinsiek onrechtvaardig beschouwt: "... ce qui est dû au hasard est injuste et tant que cela est dû au hasard et parce que cela est dû au hasard; tout ce qui est le produit du hasard dans les situations des individus doit être compensé pour revenir à la situation qui existait avant que le hasard affecte nos existences. En revanche, toutes les fois que notre situation est affectée par nos choix, il n'y a pas lieu de modifier ou d'annuler le résultat de la transformation et l'on peut laisser les effets là où ils sont (p.115-116)."

Toegepast op de Babylonische wereld lijkt het resultaat ietwat paradoxaal en tot op zeker hoogte in tegenspraak met de interpretatie van Goodwin. Omdat de verdeling van de Babyloniërs over de

maatschappelijke posities op geen enkele manier van hun individuele keuzes afhangt, gaat het op het eerste gezicht om een maatschappij die volledig beheerst wordt door 'brute luck'. Omdat niemand verantwoordelijk is voor de ongelijke verdeling van goederen die uit de lottrekking volgen, is er vanuit het oogpunt van de 'luck egalitarians' dus voldoende reden om deze situatie als onrechtvaardig te beoordelen en een egaliserende strategie te bedenken. Maar aan de andere kant ligt een collectieve beslissing aan de grondslag van deze maatschappelijke organisatie en vanuit die optiek kan men dus spreken van 'option luck'. Paradoxaal, maar afhankelijk van welk aspect men benadrukt toch klaar en duidelijk.

In de reële wereld is de situatie echter veel minder duidelijk. Stel dat men de invoering van een transitionele arbeidsmarkt of van arrangementen die er sterk op lijken, ethisch fundeert met een verwijzing naar 'luck egalitarians', zoals Günther Schmid in bepaalde van zijn werken zelf doet. In een dergelijke visie wordt het onderscheid tussen 'brute luck' en 'option luck' cruciaal als men wil beoordelen in welke mate iemand verantwoordelijk is voor de situatie waarin hij of zij zich bevindt. Wie draagt de verantwoordelijkheid (en de gevolgen) als ik bijvoorbeeld vrijwillig van baan verander, maar mijn nieuwe positie na korte tijd wordt weggesaneerd? Brute pech of niet? Hoe ver in de tijd gaat men terug om rekenschap te vragen en verantwoordelijkheid toe te wijzen voor (eventueel domme) keuzes – zoals (te) vroeg het onderwijs verlaten omdat men mij een redelijk betalende job aanbiedt in een periode waarin het risico op werkloosheid groot is – die later in de loopbaan zuur opbreken?

Toch Grote Kwesties, nietwaar? Erg Grote Kwesties zelfs, als u het mij vraagt.

Walter Van Trier